

Gazela Pudar Draško

## **Az értelmiségi (dez)angazsáltság Szerbiában a XXI. század elején**

Ha abból a feltételezésből indulunk ki, hogy a közéleti tevékenység hozzátartozik az értelmiségi fogalmához, a polgári társadalom mutatkozik az ilyen tevékenység megfelelő terepének. Noha a polgári társadalom fogalmát gyakran azonosítják a kormányzaton és párton kívüli, ún. civil szervezetek munkájával, ebben a dolgotban világos különbséget szeretnék tenni: *civil társadalomnak* azt a tevékenységi mezőt nevezem, amikor a polgárok valamely közös cél megvalósítása érdekében társulnak, a *polgári társadalmat* pedig nyilvános színtérnek tekintem, elfogadván Vukašin Pavlović elméleti-analitikus definícióját, mely szerint a polgári társadalom egy gyűjtőfogalom, mely „a társadalmi kommunikáció és társadalmi kapcsolatok, a társadalmi intézmények és a társadalmi értékek együttesét jelöli, fő aktorai pedig a polgárok a maguk civil jogaival, a polgári (nem politikai és kormányzaton kívüli) szervezetek, egyesületek, társadalmi mozgalmak, valamint a polgári intézmények és mindaz, amit a modern társadalomban a *nyilvánosság* fogalma felölel” (PAVLOVIĆ 1995: 249). Pavlović ezt megkülönbözteti a normatív-mozgósító fogalomtól, amit „normatív konceptusnak” tart, mely „arra szolgál és azt segíti elő, hogy ösztönözzék és mozgósítsák a polgárokat és más társadalmi szereplőket a célból, hogy azok kiépítsék a civil tevékenységek különféle tartalmait és formáit” (PAVLOVIĆ 1995: 250). Noha ez a két konceptus a civil társadalom két különböző meghatározásaként merül föl, én a következőkben a polgári társadalom fogalmát kizárólag az első értelemben használom, a civil társadalom fogalmával pedig az ún. civil tevékenységek tartalmainak és formáinak ún. normatív konceptusát fogom jelölni. Ebben az értelemben a civil társadalom fogalma megfelel John Keane definíciójának, akinél ez a legálisan védett kormányzaton kívüli intézmények komplex, dinamikus együttesét jelenti.

Keane felhívja a figyelmet a polgári társadalom fontosságára, ami az ő interpretációjában az egalitárius sokféleségért folyó harc aktuális és anticipált lehetőségfeltétele (KEANE 1998: 4). Egy ilyen harcban okvetlenül megvizsgálandó az értelmiség szerepe. Az értelmiségi külön-

leges jelentőségű társadalmi szereplő, mivel kezében van a nyilvános tevékenység szerszáma, ami éppen a polgári társadalomra irányul, mely potenciálisan hordozza az említett sokféleséget. E dolgozat céljainak megfelelően pontosítani szeretném az értelmiségi fogalmát a következőképpen: az értelmiségi *olyan szereplő, aki a teljesítményei (a kreativitása) vagy a kinevezése (pozíciója) alapján szellemi tekintélyre tett szert a tudományos-kulturális termelés mezején, és a nyilvánosságban használja ezt a tekintélyét, olyan témákról beszélve, amelyek a szakmájába vághatnak, de nem okvetlenül tartoznak a szakterületére* (PUDAR DRAŠKO 2015, 2016). Ez a definíció az értelmiségi három kulcsfontosságú jellemzőjével számol, melyek kombinációja lehetővé teszi, hogy rájuk ismerjünk a többi társadalmi szereplő dinamikus hálózatában. Ezek: 1) a tudás, azaz bizonyos elismert kreatív vagy tudományos kompetenciák birtoklása, 2) a tekintély, amit ezeknek a kompetenciáknak az alapján épít fel, 3) az angazsáltság a szűkebben értett szakterületen kívül, azaz a nyilvánosságban. Eközben tartsuk szem előtt, hogy a nyilvánosság itt a polgári társadalomban értendő, Pavlović főntebb idézett elméleti-analitikus definíciójával összhangban. Más szóval, a polgári társadalom az a nyilvánosság, ahol az értelmiségi angazsálja magát.

A következőkben áttekintem azokat az elméleti álláspontokat és vitákat, amelyek szerintem nélkülözhetetlenek akkor, amikor az értelmiségi elköteleződéséről és felelősségéről beszélünk, különösen a polgári társadalom más szereplőihöz fűződő kapcsolataik kontextusában. Aztán feltárom a kutatás módszertani alapvetéseit és kereteit, amit a kiválasztott értelmiségekkel lefolytatott mélyinterjúk eredményeinek feldolgozása követ. Végül következik a zárszó, melyben igyekszem összefoglalni a kutatás eredményeit a bemutatott problémák fényében.

### 1. A polgári társadalom mint az értelmiségi tevékenység nyilvános tere

A nyilvánosság, amit dolgozatomban a polgári társadalom szinonimájaként használok, eltérhetetlen kapcsolatban áll az értelmiségi definíciójával, különösen ha tekintetbe vesszük a fent említett kulturológiai felfogást, mely a tudományos-kreatív teljesítményt teszi meg a tekintély forrásának. Az értelmiségi arcéle annak a nyilvánosságnak a viszonylatában alakul ki, amelyre befolyást gyakorol a „közérdekű” kérdésekben, illetve amikor a gyakran homályos jelentésű és ki nem fejtett „közérdek” nevében emel szót.

Jeles gondolkodónk, Zagorka Golubović kiemeli, hogy a nyilvánosság „azon személyiségek intellektuális tevékenységének autentikus

mezeje, akik megértik, hogy nem elég csupán felfedezni és elméletileg artikulálni az igazságot, hanem szükséges rávilágítani vele a társadalom aktuális állapotára, és rámutatni a kifogásolt állapot lehetséges megváltoztatásának útjaira” (GOLUBOVIĆ 2005). Az ilyen nézet szerint a nyilvánosság az értelmiségi szerep szükséges komponense, mivel az értelmiségi szerep lényege a polgárok és a társadalom emancipációjában tükröződik, így hát az értelmiségi akkor tölti be funkcióját, ha tevékeny szereplőként bekapcsolódik a polgári társadalomba. Eközben a nyilvánosságnak mint a polgári társadalom összességének személytelennek kell lennie, lévén hogy azok alkotják, akivel az értelmiséginek nincs közvetlen személyes kapcsolata. Továbbá az ilyen nyilvánosság nem specializált, olyan egyénekből áll, akik a kreatív vagy tudományos működésnek mint az értelmiségi tekintélyt megalapozó elsőrendű faktornak nem ugyanahhoz a mezejéhez tartoznak. Az értelmiségiek az akadémiai vagy a specializált szakközönségnél szélesebb nyilvánosságnak írnak „közérdekű kérdésekről”, ami elmosza a határokat az értelmiségi tevékenység és a politikai elkötelezettség, valamint az újságírás és a tudományok (különösen a társadalomtudományok) között. Nemritkán nehéz meghúzni ezeket a határokat.

Noha a nyilvánosság hozzátartozik az értelmiségi fogalmához, véleményem szerint nem helyes ún. *közéleti értelmiségiről* beszélni. Bár ez a fogalom igen elterjedt Észak-Amerikában, vannak szerzők, akik igazoltan mutatnak rá redundáns mivoltára, mivel nem fogadják el a nyilvánosságon kívüli értelmiségi tevékenységet. Ennek az álláspontnak a legkiemelkedőbb képviselői Collini (2006) és Posner (2001), akiknek az elgondolásait kissé részletesebben ki fogom fejteni. Collini bírálja az értelmiségi közéleti szerepéről folytatott vitát, mivel éppen a specializált és kreatív tevékenységükből való kimozdulás és a széles közönséghez fordulás az, ami értelmiségiekké teszi őket; a *közéleti értelmiségi* fogalma ezért tulajdonképpen szakasztott pleonazmus (COLLINI 2006). Ennek a fogalomnak az elfogadása elvezetne a *magánértelmiségi* furcsa, negatív definíciójához, mely felölelné mindazokat az intellektuális predispozícióval rendelkező személyeket, akik nem írnak vagy nem beszélnek a nyilvánosságban.<sup>1</sup>

<sup>1</sup> Ebbe a csoportba sorolhatnánk azokat, akiket intuitíve értelmiséginek tartanak, de az értelmiségi e dolgozatban (és másutt) világosan meghatározott kritériumai alapján nem azok. Például a tudományos kutató a természettudományokban vagy a biológiai tudományokban, aki kizárólag tudományos folyóiratokban publikál és nem tart igényt arra, hogy a nyilvánosságban szerepeljen, sem tudomány-népszerűsítő formában, sem szakmai kérdéseit a

A nyilvánosságban való értelmiségi tevékenység széles teret enged a különböző értelmezések számára, melyek tárgya az értelmiségiek hatása a polgári társadalomra. A kérdés az, hogy az értelmiségi melyik nyilvánossághoz, illetve a polgári társadalom mely szegmentumaihoz fordul. Állítható-e, hogy a nyilvánosság, amelyre az értelmiségi az emancipatorikus tevékenységével hatást gyakorol, felöleli a teljes polgári társadalmat? Noha ebben a dolgozatban a polgári társadalmat azonosítom a nyilvánossággal, nem állítom, hogy az értelmiségi tevékenység következményei egyformán érintik e komplex mező mindegyik szegmentumát. Posner szerint inkább a polgári társadalom azon szegmentumáról van szó, mely osztozik az illető értelmiséggel az eszmék és a tudás legkisebb közös többszörösében.

Ellentétben azokkal az elméletekkel, amelyek az értelmiségiek hatását hangsúlyozzák, Posner rámutat arra, hogy az emberek zömét nem érdeklik a nézeteik, és a többség nem fordít figyelmet az olyan értelmiségiekre, akik megkérdőjelezhetnék gondolatrendszerük és véleményeik téziseit. Éppen fordítva van, az értelmiségi olvasóinak és követőinek többsége ugyanabból az iskolából jön, és csupán saját előfeltevéseik megerősítését keresik, nem pedig a kihívásokat, amelyek álláspontjuk revidálásához vezetnének (POSNER 2001: 146). Ez a megállapítás rámutat arra, hogy az álláspontok és nézetek egyéb faktorok hatására alakulnak ki. Az értelmiségiek ebből a szempontból „hírhözök”, akik világosan artikulálják bizonyos csoportok érdekeit, és „puha” fegyvert képviselnek az egymással szemben álló csoportok konfliktusaiban.<sup>2</sup>

Tehát az értelmiségelméletek két fajtájáról beszélhetünk. Az egyik elvárja az értelmiségitől, hogy feltárja a társadalomnak az Igazságot, és misszionáriusi hatással legyen a polgárok tudatára (így kell érteni Zagorka Golubovićot [2005], ugyanakkor Edward Saidot is [1996]). E szemlélet szerint az értelmiségi olyan szereplő, aki hatást gyakorol a

---

szélesebb közönség elé tárva, és más ügyekben sem szólal fel, nem nevezhető értelmiséginek, hanem csak tudományos kutatónak. Mindenképp állítható, hogy a társadalomtudományok és a humaniorák képviselői sokkal gyakrabban értelmiségiek, mint más tudományok képviselői, mégpedig éppen tudományos munkájuk természete, illetve tárgya folytán.

<sup>2</sup> A csoportok különböző érdekeket képviselnek. Mégis, ha absztraháljuk a különféle partikuláris érdekeket, végső soron továbbra is az osztály-hovatartozás áll minden érdekvezérelte megosztottság háttérében. Emlékezzünk vissza Brym elképzelésére az új iskolák formálódásáról: akkor lépnek fel új iskolák, amikor olyan társadalmi-gazdasági változásokra kerül sor, amelyek magukkal vonják a munka (re)produkciójához szükséges anyagi források elosztásának megváltozását (BRYM 2015).

polgári társadalomra és a társadalmi körülmények kritikai szemléletével katalizálja a társadalmi problémákat. A másik nézet szerint az értelmiségiekről mint a tudatváltozás elindítóiról alkotott eszme nem reális, mert a polgárokról csak mint bizonyos ideológiák követőiről beszélhetünk, ezeknek a forrásai pedig másutt vannak, az értelmiségiek csupán artikulálják őket a nyilvánosságban (POSNER 2001). Mivel az értelmiség-szociológia még nem rendelkezik megbízható módszerekkel, amelyekkel megállapítható az értelmiségiek hatása a polgári társadalomra, nem lehetséges végső választ adni arra a kérdésre, hogy e két elmélet közül melyik áll közelebb a valósághoz. Legjobb esetben feltételezhető, hogy az értelmiségieknek mint az ideológiák artikulálóinak mégis van lehetőségük arra, hogy eljussanak a nyilvánosság / polgári társadalom szélesebb rétegeihez és hozzájáruljanak az érvek sokféleségének bővítéséhez, ami elősegíti a polgári emancipációt.

## 2. Az értelmiségi elköteleződése a polgári társadalomban

Az értelmiség-szociológiában nagy hatású volt az elképzelés, hogy az értelmiségi lelkesen angazsálja magát a napi ügyekben és ellenzéki állásponton legyen a fennálló rend és a hatalom irányában. Noha megalapozatlanul, mégis igen gyakran tulajdonítottak az értelmiségieknek függetlenséget és elfogulatlanságot. Az intellektuális *engagement* kulcskérdése, hogy az értelmiségi úgy angazsálódik-e, hogy beleavatkozik az állam és a politika ügyeibe akár támogatólag, akár ellenzékiként, avagy úgy, hogy közvetetten, a kulturális folyamatokon (oktatás, művészet) keresztül ápolja a polgári társadalom keretében a meglévő diskurzust, vagy új diskurzust vezet be, ami egy napon politikai diskurzussá fog válni.

Noha az értelmiség története telis-tele van olyan példákkal, amelyek az értelmiségiek és a hatalom együttműködéséről vagy az értelmiségieknek a hatalmi struktúrákba való bevonásáról árulkodnak, makacsul tartja magát a képzet, hogy az értelmiségiek a polgári társadalom világitótornyainak különleges pozíciójában vannak, a kulturális és etikai értékeket őrzőinek szerepében. Következésképp azokra az értelmiségiekre, akik nem független szereplőként cselekedtek, gyakran aggattak különböző, „árulásra” és pszeudointellektualizmusra utaló jelzőket. Az értelmiségi tekintélyének megóvása megköveteli függetlenségének elismerését, hiszen hogyan lehetne hinni azoknak, akik nem rendelkeznek a független, elfogulatlan kritikus egyén autoritásával, még akkor is, ha ez objektíve nem áll. Fontos kiemelni, hogy az ilyen hiedelmet maguk az értelmiségiek terjesztik, ami rámutat arra, hogy ez a hiedelem funkcionális az intellektuális privilégiumok reprodukciójában. E nézetet radi-

kális formában Benda dolgozta ki *Az írástudók árulása* című művében, valamint Said a BBC-n tartott előadásaiban, ahol is hangsúlyozta, hogy csak a marginális helyzetben lévő értelmiségi – aki tehát nincs bekapcsolódva abba a társadalomba, amelyben tevékeny – rendelkezhet az igazság iránti felelősséggel (BENDA 1996; SAID 1996).

A hazai szerzők közül kiemelkedik Zagorka Golubović, aki szerint az értelmiségi elkötelezettségnek különböznie kell a pártpolitizálástól, aminek a célja a hatalom megkaparintása és a pártérdekek szolgálata vagy a hatalmi elit védelme. Az értelmiségi a polgári társadalom keretei közt működik, nem pedig a szűkebben értett politikai szférában. Azokat az értelmiségieket, akik „bepiszkolják magukat” politikai elköteleződéssel, Golubović pszeudo intellektuelleknek nevezi, és felhívja a figyelmet arra, hogy Szerbiában milyen sok értelmiségi került a pártvezetőségekbe. Értelmiségi elköteleződésnek mégis lennie kell. Golubović szerint az az elképzelés, mely meg van fosztva a megvalósítás lehetőségétől, érdektelen, és az értelmiségieket pont ez teszi tiszta gondolkodókká/filozófusokká – hasonlóan a lyotard-i elkötelezetlen filozófusokhoz, akikről alább még lesz szó. Az értelmiséginek muszáj elkötelezettnek lennie, és muszáj cselekednie az Igazság lelepleződéséért: „a pseudoértelmiségiek a tudományt a politika szolgálóleányává teszik, emiatt elég elterjedt a vélemény, hogy az értelmiséginek apolitikusnak kell lennie, és jobb, ha távol tartja magát mindenfajta társadalmi angazsáltságtól”, amivel ő mélyesen nem ért egyet (GOLUBOVIĆ 2005). Golubovićnál hiányzik az érdekeltség fogalmának problematizálása: az érdekeltséget kizárólag a politikai tevékenységgel kapcsolja össze, elmulasztván észrevenni a különböző érdekszférákat a polgári társadalom keretében. Általában véve minden olyan elméletnek, mely az értelmiségit független kritikusnak veszi, felróható az értelmiségi idealista láttatása, hiszen ez esetben az értelmiségi különleges szereplő, akinek az erkölcsi tulajdonságai időtlenek és inkább az egyén személyes tulajdonságain alapszanak, semmint társadalmi szerepének jellemzőin.

Az értelmiségi érdekeltsége fontos téma, ha a polgári társadalomban való intellektuális angazsáltság mai formáival foglalkozunk. A *think tankek* a közéleti tevékenység fontos faktorai, és nagyon jól tükrözik, hogy hogyan változott meg az értelmiségi tevékenység a XXI. század elején. A szakemberek virágkorában az értelmiségiek népszerűsítése másként történik, mint azelőtt; az utóbbi évtizedekben a társadalom erőteljes mediatizációja is rendkívüli változásokat hozott.<sup>3</sup> A *think tankek* nevében

<sup>3</sup> A mediatizációt itt olyan jelenségként értjük, mely jelzi a társadalom mélyes függését a médiától és a médiák dominanciáját minden szinten (lásd HJARVARD 2008).

fellépő szereplőket semmiképp sem lehet az ún. független értelmiségiekkel, mert az ilyen tanácsadók az állami establishment felé orientálódnak, ahogy azt a polgári társadalom egyes szegmentumainak partikuláris érdekei megkívánják (POSNER 2001: 26). Ezért a függetlenséget, még ha analitikusan pontosítható is, hogy kitől és mitől nem függ valaki, nem tekintem az értelmiségi tevékenység kitüntető jegyének.

Az értelmiségi elkötelezettség lehetőségének kérdése az értelmiség-szociológia központi kérdése. A független elkötelezettség megnyitja a kérdést, hogy mi az ára az ilyen szabadságnak, ha egyáltalán lehetséges. „Kinek és milyen értelemben vagyunk felelősek, ha sikerül megszabadulnunk az intézményes bilincsektől? A saját lelkiismeretünknek? (De azt hogyan ellenőrizzük?) A társadalomnak vagy a nyilvánosságnak? (De mi az és kik azok?) Az igazságnak? (De mi az igazság, és kié?) A munkánknak? (Vajon megérdemli?) Senkinek? Azok számára, akiknek az ilyen szabadság ára túl magas s a vele kapcsolatos dilemmák pedig túl fájdalmasak, vagy azok számára, akik (talán meggyőződésből) többé nem értékelik az ilyen autonómiát, marad a lehetőség, hogy önkéntesen lemondjanak az autonómiáról, és valamely választott intézmény, például egy párt szolgálatába lépve pozicionálják magukat” (SCOTT 2003: 60). Noha Scott radikálisan fogalmazza meg az autonómiáról való lemondást és az intézményi szolgálatba állást, a felvetett kérdések rendkívül fontosak a független értelmiségi tevékenység szószólói számára.

Az ilyen fajta kérdésesség végső konzekvenciája az elkötelezetlenség lesz. Fontosnak tartom, hogy e dolgozat keretében kifejtsem az elkötelezetlenség fogalmának jelentését. Ez a fogalom paradox módon egyesíti magában az angazsáltságot és annak hiányát. A *disengagement*-t Lyotard vezette be az elméletbe, rámutatván arra, hogy a huszadik században a több szubjektum nevében vállalt elkötelezettség szisztematikusan csapott át igazságtalanságba és előidézte a totalitarizmust. Az „értelmiségi elkötelezettségnek ezért csak akkor lehet értelme, ha az igazságosság autoritásaért száll síkra a szubjektumok autoritása ellenében” (SAVIĆ 2004: 19). Nem létezik magától értetődő egyetemesség, mivel az újabb idők történelmi tapasztalatai arról árulkodnak, hogy *az értelmiség követelése nem univerzálisak*. Lyotard számára az értelmiségi „politikus, felelősség nélkül”. Szerinte a való világban nincs lehetőség az igazságosság rendjének létrehozására, ezért a filozófusok elkötelezetlenségéért száll síkra. A filozófust negatív etika vezérli, ezért csupán az igazságtalanságról tanúskodhat, ahelyett hogy az értelmiségihez hasonlóan valamely pozitív igazságosságfelfogás realizálásáért kardoskodna. Az értelmiségi elkötelezettséget Lyotard a filozófiai politikában keresi, ami a politikum problémájáról való olyan diskurzust jelenti, mely dekonstruálja a politi-

ka lényegét, mégpedig a politikát legitimáló doktrínákon kívülről nézve. A filozófiai politikának rá kell mutatnia a politikai cselekvés igazságtalanságaira, és a szellemi elkötelezettség legmagasabb szintjét képviseli. Ily módon az elkötelezetlenség az általában az értelmiséghez kötődő, bizonyos értékekért és ideológiákért síkra szálló elkötelezettség negatívuma lesz. Az elkötelezetlenség nem az angazsáltság hiánya, hanem olyan elkötelezettség, mely leleplezi a politikai cselekvést, és megalapozza az igazságtalanság csökkenéséhez vezető társadalmi változást. Lyotard elkötelezetlenség-értelmezése lényegében nagyon közel áll az értelmiségi fentebb idézett idealista definícióihoz, noha Lyotard jelentős erőfeszítéseket tesz az idealizmusra jellemző erkölcsi minősítésektől való tartózkodásra.

Az itt felvezetett nézetek az értelmiségi elkötelezettség céljáról és jellegéről arra engednek következtetni, hogy így vagy úgy, de angazsáltságnak kell lennie. Szembetűnő, hogy az elkötelezettség a polgári társadalom színterén jelenik meg, ám az is észrevehető, hogy nagyon ritkán problematizálják a polgári társadalomnak, illetve a szegumentumainak érdekeit képviselők (a)politikusságának szempontjából. Ebben az értelemben egyetlen intellektuális cselekvésről sem mondható el, hogy ideológiailag teljesen független lenne, következésképp az ideológiai alapok kifejtése áll a legközelebb ahhoz a semlegességhez, mely annyira fontos az értelmiségi nézetek képviselőinek.

### 3. A szerb értelmiség körében végzett kutatás módszertana

A 2010-ben végzett kutatás, melyet e dolgozatban górcső alá veszünk, huszonegy szerbiai értelmiséggel készített, félig szerkesztett mélyinterjú alapszik. A kutatás módszertani alapvetése a megalapozott elmélet (*grounded theory*) elvein nyugszik, amit Glaser és Strauss fektettek le szisztematikusan a múlt század hatvanas éveiben (GLASER–STRAUSS 2009). A megalapozott elmélet abból az előfeltevésekből indul ki, hogy a tudás inkább az adatokból kinövő új elméletek generálásával gyarapodhat, semmint a meglévő elméletek alkalmazásával. A megalapozott elmélet célja nem új általános elméletek képzése, hanem kisebb hatókörű elméletek kialakítása, amelyek hozzájárulnak a kutatott terület megértéséhez és további kifejtéséhez (HEATH–COWLEY 2004).

A terepmunka során meginterjúvolt értelmiségieket három kritérium szerint (teljesítmény, kinevezések, a nem szakmai nyilvánosságban való szereplés) választottam ki erre az alkalomra, az értelmiségi előzetesen fölállított meghatározása alapján. Annak érdekében, hogy ez a meghatározás alkalmazható legyen a konkrét populáció leírásához, amelyből a mintavétel történik, értelmiséginek tekintetem mindazokat a személyeket, akik:



1. rendelkeznek publikált szakmai/irodalmi munkákkal;
2. valamilyen pozíciót foglalnak el az egyetemeken vagy a tudományos és kulturális intézményekben Szerbiában;
3. aktívak a nyilvánosságban abban az értelemben, hogy megjelennek a médiákban.

A kutatás céljaira és a médiákban való jelenlét fokának meghatározása végett az Ebart Média Archívum 2003 és 2009 közötti periódusra vonatkozó névjegyzékét használtam. Ebből az indexből megállapítható, hogy ki hányszor volt említve és mikor nyilatkozott az Ebart archívumában megtalálható legnagyobb írott médiáknak Szerbiában. A jelzett periódusban a névjegyzék 6228 nevet számlál. Miután kizártam azokat, akik nem feleltek meg a kívánt feltételeknek, 819 olyan személy maradt, akik megfeleltek az értelmiségi fentebb kifejtett definíciójának. Harmadik lépésként a médiákban való megjelenés gyakoriságát kutattam, és a listát 68 névre csökkentettem, ezek voltak azok az értelmiségiek, akik a legtöbbször jelentek meg a nyilvánosságban. A kutatásban, esetenként írásos, esetenként szóbeli interjú formájában, 22 személy vett részt, ebből 17 férfi és 5 nő.<sup>4</sup> A szándékom az volt, hogy a velük folytatott beszélgetéseken keresztül új és/vagy mélyebb belátásokra tegyek szert az értelmiségi tevékenység fogalmával kapcsolatban.<sup>5</sup>

A továbbiakban megpróbálok áttekinteni az értelmiségi angazsáltságot a polgári társadalom keretében a kutatás 22 interjúalányának perspektívájából. Külön figyelmet fordítok arra, hogy ők miként értik az elkötelezettséget és a polgári társadalom iránti felelősséget, amit ez magával von, és miként látják az értelmiségiek cselekvési lehetőségeit a polgári társadalom keretében. Elemezni fogom azt is, hogy miként viszonyulnak az interjúalányok a társadalmi-politikai élet legfontosabb szereplőjéhez, mint amilyenek a politikai pártok, a médiák és a kormányzaton kívüli szervezetek, s hogy miként pozicionálják magukat velük kapcsolatban. Jelzem, hogy a dolgozat az értelmiségiek önszemléletén és percepcióján alapszik, és ebben a kontextusban kell szemügyre venni következtetéseit.

<sup>4</sup> A listán szereplő többi potenciális interjúalány vagy nem reagált a felkérésre, vagy nem tudtam kapcsolatba lépni velük. Néhányan elutasították a részvételt.

<sup>5</sup> A kutatás a „nemzeti” fogalmának különféle formáit is felölelte. A kutatás e részének az volt a célja, hogy olyan válaszokat kapjak, amelyek által részletes betekintést nyerhetek abba, hogy az interjúalányok hogyan fogják fel a nemzetet, a nacionalizmust, a nemzeti identitást, a nemzeti tudatot, a kisebbségeket, hogyan viszonyulnak ezekhez és mi a véleményük arról, hogy az értelmiségi hogyan vesz részt e konstrukciók kialakításában és fenntartásában. Ezekkel az aspektusokkal itt nem foglalkozom részletesen (lásd PUDAR DRAŠKO 2016).

#### 4. Az értelmiségiek angazsáltsága és felelőssége/felelőtlensége a polgári társadalom iránt Szerbiában

A kutatásban részt vevő interjúalanyok egybehangzó véleménye szerint a közéleti szereplés az értelmiségi lét kitüntetető jegye; ideáltipikusan nézve: „nincs értelmiségi a közéleten kívül”. Szükséges megjegyezni, hogy a kutatás során nem szabtuk meg a közéleti szereplés fogalmát, hanem rábíztuk az interjúalanyokra, hogy a saját belátásuk szerint beszéljenek róla. Elmondható, hogy a kutatásba bekapcsolt mindegyik értelmiségi úgy fogja fel a közéleti szereplést, mint a szélesebb nyilvánosságban, a szakmájukon kívül eső területen való angazsálódást.

Az interjúalanyok nézetei egyeznek a dolgozat kiindulópontjával, mely szerint az értelmiségi léthez hozzátartozik a szakterületen kívüli angazsálódás. Elmondható, hogy ez a szinte egyöntetű vélemény a különböző interjúalanyok közti ritka konszenzuális pont. Mindössze két értelmiségi gondolja, hogy közéleti szereplés nélkül is lehetséges értelmiségi élet. Egyikük szerint az amerikai egyesült államokbeli értelmiségiek példája elegendő bizonyíték arra nézvést, hogy a közéletben való részvétel nélkül is lehet valaki értelmiségi (ez a vélemény ellentétben áll az értelmiségi lényegével, és az is kétséges, hogy vajon az említett országban valóban úgy fest-e a helyzet, ahogy az említett alany beállítja). A másikuk szerint a közéleti tevékenység néha elkerülhetetlen, de ez általában kimeríti az értelmiségit, rabolja az energiáját és a kreativitását.

A közéleti tevékenység az értelmiségi számára azt jelenti, hogy törődik a közérdekkel, ami banális és problematikus fogalom, mely mögött egyes társadalmi csoportok különböző partikuláris érdekei bújnak meg. A közérdeket szóba hozó értelmiségiek közül egyik sem próbálta kibontani ezt a fogalmat és rámutatni erre a dimenzióra s feltenni a kérdést, hogy voltaképpen miből áll egy közösség vagy társadalom közérdeke? Kiderült, hogy az értelmiségiek is milyen hajlamosak magától értetődőnek venni különböző jelentéseket rejtő általános fogalmakat.

Ha az ideáltipikus elképzelések helyett a jelenlegi valós társadalmi helyzetre irányítjuk figyelmünket, láthatjuk, hogy Szerbiában kifejezetten székszis uralkodik arra nézvést, hogy az értelmiségnek mennyire van kedve, egyáltalán vannak-e lehetőségei részt venni a közéletben. Ez ellentétes azzal a meghatározással, hogy az angazsáltság az értelmiségi *differentia specificája*, hisz így oda jutnánk, hogy Szerbiában nincsenek is értelmiségiek. Az interjúalanyok válaszai következetlenek, amikor a szerbiai értelmiségi tevékenységről beszélnek, mert akkor is értelmiségit mondanak, amikor tagadják esszenciális tulajdonságát, melyet korábban ők maguk jelöltek meg: „nekem úgy tűnik, hogy sok az olyan ér-

telmiségi, aki megmarad a szakmájánál, és egyáltalán nem vesz részt a közéletben” (docens, 63 éves). Erre a következetlenségre reagál némely alany, mondván, hogy Szerbiában jelenleg ennek a felfogásnak a maradványai léteznek csupán, mert „nincs olyan értelmiség, mely aktív lenne, részt venne a közéletben és kollektívan hatna az eseményekre, ellenben vannak egyének, akik értelmiséginek hiszik magukat és valami hangozat adnak ki magukból” (tudományos tanácsadó, 60 éves). Egyes alanyok úgy vélik, hogy az ilyen magatartás Szerbiában abból fakad, „hogy ők (*az értelmiség*) talán úgy mérik fel, hogy nincs erejük ahhoz, hogy megváltoztassanak bizonyos dolgokat, és a társadalmi életben mit sem számít a véleményük” (rendes egyetemi tanár, 64 éves).

Az ugyan elmondható, hogy a közéleti elkötelezettség kérdésében elvi egyetértés uralkodik, az értelmiségi felelősség felfogása azonban nem egyértelmű, és nagyfokú komplexitásra vall. Az interjúalanyok többsége úgy vélekedik, hogy az értelmiségi felelősség elsősorban erkölcsi karakterű, a lelkiismeretből kellene fakadnia, és az olyan tevékenységre vonatkozik, mely összhangban áll a személyes meggyőződéssel (aminek pedig összhangban kellene állnia a közérdekekkel/közjóval). Az értelmiségi felelősség a szóhoz, a kifejezéshez kötődik, mert „minél artikuláltabb a nyilvános beszéd akár szóbeli, akár írott formában, annál nagyobb a felelősség” (aktivista, 63 éves). A felelősség tehát végső soron a műveltséghez kapcsolódik, lévén hogy „a társadalom többet fektetett az értelmiségbe, mint más emberekbe” (aktivista, 63 éves), és „nagyobb a tudásuk, mint egy átlagemberé” (rendes egyetemi tanár, 43 éves), azaz birtokolnak egy olyan fogalmi apparátust, mely lehetővé teszi számukra, hogy leleplezzék a csalásokat és felvilágosítsák a tömegeket – megvannak az eszközeik ahhoz, hogy felfedezzék, mi voltaképpen az *Igazság*. Noha az értelmiség nem visel közvetlen politikai felelősséget, szavai fegyverek, hiszen az eszméik és ideológiák hatással vannak az emberek életére és halálára. Emellett érvel az az interjúalany is, aki hangsúlyozza, hogy „ma is nagyon sokat beszélnek és írnak arról, hogy mit csinált Martin Heidegger a náci rezsim első évében, nem később, vagyis jóval a háború, tehát a holokauszt előtt. Csak azért, mert egy rövid időszakban aktívan támogatta a hitleri rezsimet, mi még ma is erről beszélünk, és könyveket is írnak róla” (újságíró, 45 éves).

Néhány interjúalany véleménye szerint az értelmiségi felelősségéről alkotott tézis túlzás, mert „gyakran túlbecsülik az értelmiség szerepét” a jelenkori polgári társadalomban, és mert „abból a téves premisszából indulnak ki, hogy az értelmiségiek hatást gyakorolnak a közbeszédre, pedig ma a médiák alakítják a közvéleményt a társadalom hatalmi struktúráinak erőteljes hatása alatt” (rendes egyetemi tanár, 57 éves).

Szintúgy, „a kollektív felelősség a totalitarizmusok specialitása” (docens, 36 éves), tehát kizárólag felelős vagy felelőtlen egyénekről beszélhetünk. Az egyik alany szerint az értelmiségi elvileg felelőtlen, mert nincs olyan instancia, mely felelősségre vonhatná, hacsak nem követ el szabálysértést vagy bűntényt, amiért bíróság elé idézhetik. A felelősség minden más esetben „az értelmiségi egyéni tudatának fejlettségétől függ, hozzátevé, hogy az értelmiségi nem emberfölötti ember, az etikusság pedig egyik értelmiségitől a másikig változik” (docens, 40 éves).

A másik oldalon többen kifejezett kritikával illetik a trendi kokettálást a hatalommal, a partikuláris érdekek miatti kritikátlanságot, minek folytán „felelőtlenül lábbal tapossák a hivatásukat és eltorzítják a tényeket a politikai vagy gazdasági érdekek szolgálatában” (aktivista, 60 éves). Szóba került az is, hogy „nagyon sok csúcsértelmiségit láttunk, akik pártmegrendelésre butaságokat beszéltek Milošević alatt” (rendes egyetemi tanár, 43 éves). Két értelmiségi szerint az értelmiségi elit gyakran lerázza magáról a felelősséget, mert „ezek a vezető értelmiségiek 2000 után mind könyveket publikáltak, amelyekben nincs semmi, de semmi, ami szkepszishez hasonlítana, semmi felülvizsgálás, semmi kérdés, hogy nem hibáztunk-e mi valahol” (történész, 77 éves), s ez fékezi a változásokat és hátráltatja a társadalmi érettség kifejlődését.

Ezzel a kritikátlansággal összhangban kifogásolják az interjúalanyok az értelmiség lekenyerezhetőségét, felszínes szakmaiságát, politizálását, azaz a pártpolitika szolgálatát, a különbözőképpen gondolkodók közti összetűzéseket, a megmaradást a saját ideológiai keretek közt és az ezen a körön belül rekedő párbeszédet. Az interjúalanyok egy része túlzott szubjektivitást, a konzervativizmust, a partikuláris és provinciális világnézetet és a rágalomhadjáratokban való részvételt is kifogásolja. Az egyik beszélgetőtársnő rámutat arra, hogy az elit aggasztó módon elkülönül a társadalom többi részétől, ami abban is tükröződik, hogy a felelősséget „a nép butaságára és írástudatlanságára” hárítja, egyáltalán létezik egyfajta „mantrázó” elitizmus (történész, 77 éves). Ezt az álláspontot erősíti még egy beszélgetőtársnő, aki szerint „a nép nem bízik az elitjében, az értelmiségi elitben sem, az elit pedig megveti a népét” (aktivista, 63 éves).

Az elvárások, amelyeket az értelmiségiek más értelmiségieknek szegeznek, a társadalom nyilvános reflexív átgondolásának fogyatékoságairól árulkodnak. Az értelmiségieknek „nyilvános és szakmai párbeszédet kellene kezdeményezniük múltunk vitatott kérdéseiről, kritikusan elemezni a jelent és ennek alapján megoldásokat javasolni a jövőre nézvést” (aktivista, 60 éves). Emellett kiváló szakembereknek kellene lenniük a szakmájukban, márpedig az interjúalanyok szerint nincs így, pedig az

megemelné az intellektuális tevékenység minőségét és javítana az értelmiség profilján.

#### 4. Az értelmiségi hatás akadályai a polgári társadalomban

Beszélgetőtársaim egy csomó akadályt észlelnek, ami a reflexív angazsáltság útjában áll. Ezek mind levezethetők a szegénységre, a pártellenőrzésre és a polgári társadalom értékválságára. Domináns a szegénység, a minőségi munkához szükséges eszközök hiánya, az általános társadalmi nyomor „a pénz uralmának korában”. Az értelmiségi leplezett nyomásokat szenved el, a leghatékonyabb fenyegetés „a munkanélküliség meg a pénztelenség, márpedig mindenki, aki volt ilyen helyzetben, tudja, hogy ez csöppet sem naiv fenyegetés” (újságíró, 45 éves).

A beszélgetőtársak egy részének véleménye szerint a pártpolitizálás, a pártok érdekeit szolgáló közéleti szereplések szintén akadályozzák az értelmiségi tevékenységet. A médiák ellenőrzése az uralkodó pártok részéről, valamint az akadémiai intézmények észrevehető ellenőrzése fojtogatja a szólásszabadságot, és nem hagy teret a közérdekű témákról folytatott nyílt vitának.<sup>6</sup> Ráadásul „az egész közszínteret lefedi az eszt-rád, s ez megöli az észet is, az értelmet is meg az értelmiséget is” (nyugalmozott rendes tanár, 76 éves). Azok az értelmiségiek, akik nem követik a „*mainstream*” áramlatokat, nem kapnak hangot és nem jutnak el a szélesebb nyilvánosságba. Tevékenységük a polgári társadalomban korlátozott hatókörű, leggyakrabban blogokon vagy honlapokon keresztül történik, melyek szűk közönsége azok közül kerül ki, akik ugyanúgy gondolkodnak, mint ők. Egyáltalán, a nyílt színi dialógus hiánya a jelenkori szerb társadalmi-politikai színtér egyik legnagyobb bajaként került terítékre.

Másrészt, noha az értelmiségnek a szemére hányják a „pártpolitizálást”, azaz az érdekeken alapuló elkötelezettséget, akadnak olyan interjúalanyok is, akik az értelmiségi tevékenység akadályát abban látják, hogy az értelmiségiek visszahúzódnak, és a mindennapi ügyekben nem hajlandók szót emelni. „Az értelmiségi nagyon szereti, ha olyannak látják, mint aki fölötte áll a napi ügyeknek, a napi aktivizmusnak, olykor egyenesen megveti ezeket; nagyon szeretnének tanácsokat adni, de a valódi elkötelezettségtől ódzkodnak” (aktivista, 63 éves). Ez a vonakodás attól, hogy az értelmiségi elköteleződjék valami iránt, ami közel áll a politi-

---

<sup>6</sup> Fontos kiemelni, hogy a médiák pártellenőrzése azt jelenti, hogy a médiák kerülnek az olyan értelmiségieket, akik nem a kívánatos platformon állnak, de nem jelent egzisztenciális fenyegetettséget, és azt sem teszi lehetetlenné, hogy valaki a saját meggyőződése szerint beszéljen és írjon.

kához, oda vezetett, hogy csak nagyon kevesen angazsálódtak időben, sokan csak késve tették. Összekeverik ezt az olcsó politizálást, mint amilyen a helyezkedés, a pozícióhajhászás, a szó lényegi értelmében vett politikával, mint amilyen a legfőbb döntések meghozása” (rendes egyetemi tanár, 66 éves). Itt fény derül az értelmiségi visszahúzóására a politikából, ami mindegyik posztoszocialista társadalomra jellemző, akárcsak ennek fájjalása. Ismét utalás történik az értelmiségi elitizmusra („fölötte áll a napi ügyeknek”) és arra az elvárásra, hogy az értelmiségiek legyenek folyamatosan jelen a nyilvánosságban, hogy megvédjék a közérdekeket.

Mindezek a faktorok, amelyeket az interjúalanyok felsoroltak, mély értékválságra utalnak, egy olyan társadalomra, amelyben nem értékelik a teljesítményeket, és ahol dominál „a széles körben elfogadott értékrend, ami abból áll, hogy a tényszerű siker megállapítása tulajdonképpen nem fontos” (rendes egyetemi tanár, 62 éves). Azok a hányattatások vezettek el ehhez a helyzethez, amelyek a modern szerb állam létrejötte óta sodorják ezt a társadalmat: „történelmi szempontból nézve, egy olyan államban élni, mely legalább 6-7 nevet viselt az én 80 életévem alatt, ez mégiscsak túl sok egy embernek” (teatrológus, 79 éves). Egybehangzó vélemény szerint mégis „a korlátolt értelmiségi szemlélet” az elkötelezettség legfőbb akadálya, ehelyett „minden akadályt és társadalmi nehézséget kihívásként kellene kezelni”, ami arra ösztönözne, hogy „egy-egy értelmiségi értékét egyéni szintről intézményes szintre emeljünk, hogy alapul szolgáljon a további fejlődés számára” (rendes egyetemi tanár, 62 éves).

##### 5. Az értelmiségi és más közéleti személyiségek

A bemutatott kutatás keretében vizsgáltuk az értelmiségiek viszonyulását a politikai pártokhoz, a kormányzaton kívüli szervezetekhez és a médiákhoz. A polgári társadalom keretében az értelmiségiek együtt dolgoznak ezekkel a közszereplőkkel, bizonyos viszonyt alakítanak ki velük, és gyakran feljűk irányul tevékenységűk. Az értelmiség hatását a közszférában egyik beszélgetőtársunk fejezte ki legjobban a következő szavakkal: „Az értelmiségiek professzionálisan és a szakmájukon kívül a hatalom intézményeiben is dolgoznak, a médiákban is, az egyetemen is, a kormányzaton kívüli szervezetekben is, tehát a társadalmi életet befolyásoló minden hivatalos és nem hivatalos faktorban jelen vannak. Természetszerűen az értelmiségiek azok, akik valahol definiálják, hogy mit jelent, voltaképpen mi egy politikai párt, egy civil szervezet értékorientációja, mi valamely média alapvető irányultsága” (újságíró, 45 éves).

A politikai pártokhoz való viszonyulást különböző módon ítélik meg, de szinte mind azt állítják, hogy az értelmiségi és a szűkebben értett poli-

tikai mező elég szoros kapcsolatban állnak egymással. Gyakran kiemelik, hogy az egypártrendszer beszüntetése után értelmiségiek voltak az első pártok alapítói, ők alakították ki a programokat és adtak irányt a pártok eredeti tevékenységének<sup>7</sup>, miáltal a pártok „jórészt abszorbeálták Szerbia intellektuális potenciálját” (rendes egyetemi tanár, 57 éves). Ennek ellenére „egyetlen értelmiségi sem ért el isten tudja mit a politikai pártokban” (akadémikus, 69 éves), mert „nagyot csalódtak, mivel tényleg fogalmuk sem volt arról, hogy mit jelent a politikai elkötelezettség a szó eredeti értelmében” (aktivista, 63 éves), ezért Szerbiában az értelmiségi ma jellemzően „fordított utat jár be, az értelmiségiek ugyanis elhagyják a politikai pártokat” (docens, 63 éves). Az értelmiségi és a pártok kapcsolatát manapság „opportunistusnak” tekintik. Az értelmiségiek „legjobban köztes térben szeretnek mozogni” (rendkívüli egyetemi tanár, 57 éves), „a politikai pártok pedig instrumentalizálják az értelmiségit, aki nagyon szívesen hagyja magát instrumentalizálni” (tudományos munkatárs, 57 éves) – emlékezzünk vissza a pártpolitizálásra. „A párt használja az értelmiségit, anyagilag megtéríti fáradozásait, amivel ő leggyakrabban nem elégedett, és úgy vág vissza, hogy más pártoknak kínálja fel a szolgálatait. Innen van, hogy az értelmiségiek ma szellemi prostituáltakra emlékeztetnek”, mondja egyik beszélgetőtársunk (docens, 40 éves).

Néhány értelmiségi úgy vélekedik, hogy „a politikai elkötelezettség néha tényleg elkerülhetetlen” (újságíró, 45 éves), és nem károsítja a szellemi munkát, igaz, kevesebb időt hagy rá. „Sokkal tisztességesebb benne lenni egy politikai pártban és nyíltan harcolni valamely politikai ideológiaért, mint kívülállóként kritizálni, hogy a politikai pártok tele vannak ostoba és inkompetens emberekkel. Azok a hibások ezért, akiknek van tudásuk, de a pártpolitikába nem mennek bele, ellenben én azt hiszem, hogy az értelmiséginek kötelessége az ilyen típusú angazsáltság, ha már vannak politikai elképzelései” (rendes egyetemi tanár, 53 éves). Ez a nézet eltér attól az interjúalanyok közt elterjedt nézettől, hogy az értelmiséginek függetlennek és reflexívnek kell lennie.

A megkérdezettek többsége mindazonáltal azt vallja, hogy az értelmiségi tartsa magát távol a politikától (a politikát pártpolitikaként fogják fel), ugyanakkor legyen hatása a politikai faktorokra és a pártvezérekre. Úgy vélik, hogy a pártmunka nem hagy helyet a valódi intellektuális angazsáltság számára, ami a kritikai föllépésben mutatkozik meg. A pártok „meghatározott célok vagy a pártvezérek céljainak végrehajtó-

<sup>7</sup> *A politika mint hivatás* című tanulmányában Weber már a XIX. század végén úgy beszélt a polgári pártokról, mint a tekintélyes polgárok pártjairól (WEBER 1999).

it” jutalmazták (rendes egyetemi tanár, 64 éves). Amint egy beszélgetőtársunk hangsúlyozta, „a pártokban nincs hely a másként gondolkodás és a hosszú távú stratégiák kifejlesztése számára. A politikai pártok más-milyen képet szeretnének sugározni magukról, »tanácsadókat« alkalmaznak, akik inkább dekoráció, és a véleményüket általában nem veszik tekintetbe. Ez eltaszítja a független értelmiségit a közvetlen pártmunkától” (aktivista, 60 éves). Az értelmiségi álláspontja ezért zömében arra szorítkozik, hogy jobb távolságot tartani a politikai pártoktól, mert a politikához és a politikai pártokhoz való viszony a melegedni vágyó ember és a befűtött kályha viszonyára emlékeztet: „ha túl messzi vagy a kályhától, megfagysz, ha ráülsz, megégsz” (rendkívüli egyetemi tanár, 57 éves).

A meginterjúvolt értelmiségiek zöme úgy véli, hogy, akárcsak a politikai pártokat, az értelmiségiek hozták létre a ma ismert nemkormányzati szervezeteket is<sup>8</sup>, és fontos szerepet játszanak ezek működésében. A civil szektor és az értelmiség viszonyát az egyik interjúalany fogalmazta meg legfrappánsabban, mondván, hogy ez „vagy üzleti, vagy ellenséges”. Arról megoszlanak a vélemények, hogy valójában hányan angazsálják magukat ily módon, bár sokan úgy tartják, hogy a nemkormányzati szervezetekben sok értelmiségi dolgozik, sőt van, aki úgy véli, hogy „a nemkormányzati szektor az értelmiségié” (rendes egyetemi tanár, 53 éves). A civil szervezetek gyakran plusz jövedelemforrást jelentettek, különösen a kilencvenes években, ezért ezt a fajta angazsáltságot sokan jövedelmezőnek tekintik (a pénz külföldi forrásokból jön), és ellene vetik, hogy csorbítja a függetlenséget (épp a jobbára külföldről származó jövedelmek miatt), ami nagyon hasonlít a pártokhoz való viszonyulásra. A kormányzaton kívüli szervezeteknek bizonyos értékeket kellene szorgalmazniuk, ehelyett azonban partikuláris érdekek képviselőinek tartják őket, akárcsak a pártokat, ami arra vall, hogy Szerbiában a civil és a politikai szektor szorosan összefügg.

A médiák és az értelmiség kapcsolatáról az az általánosan elterjedt nézet, hogy a médiák elengedhetetlen láncszemet alkotnak az értelmiségi tevékenységben. „Amikor az értelmiségiek népszerűsége törnek, amikor fontos nekik egy eszme, akkor használnak egyes médiákat, a médiák pedig a propagandaüzeneteik fölerősítésére használják az értelmiséget” (docens, 63 éves) – ez az értelmiség és a média viszonyának generális mintája. Azonban abban a kérdésben, hogy a médiák mennyire nyitottak az értelmiség számára, megoszlanak a vélemények. Domináns

<sup>8</sup> Adatgyűjtés közben nem mentünk bele a civil szervezetek fogalmának operacionalizálásába, mert ezek a polgári társadalomnak csupán egy szegmentumát képezik.



vélekedés, hogy az újságírás minősége jelentősen csökkent, és Szerbiában szembetűnő a médiák bulvárosodása, ami nem hagy túl sok helyet a „komoly elemzéseknek”, amelyeket az értelmiségiek el szeretnének helyezni. „Vannak értelmiségiek, akik készek részt venni ebben, mert úgy vélik, hogy a kötelességeik közé tartozik hatást gyakorolni a közvéleményre és formálni azt. Olyanok is vannak azonban, akik finnyásan visszautasítják, mert úgy tartják, hogy nekik a saját magasabb szintjükön kell maradniuk, úgyszólván időről időre nagyon komoly nyilatkozatok hangzanak el, amelyek például bírálják a politikai elemzőket, akik készek az ilyen fajta angazsáltságra, emezek pedig nem”, hangsúlyozza az egyik interjúalany (aktivista, 63 éves).

Mégis, sok értelmiségi úgy gondolja, hogy a nagyszámú különböző média ma elegendő lehetőséget kínál az értelmiségnek, s vannak rovatok és elektronikus médiák, amelyek teret adnak azoknak az értelmiségieknek is, akik máshonnan ki vannak rekesztve. Másrészt azonban néhányan úgy gondolják, hogy még így is rendkívül szűk a tér, ahol megjelenhet a kritikus társadalomszemlélet. Akik így vélekednek, azoknál észrevehető bizonyos belenyugvás ebbe az állapotba, azzal, hogy a médiák idővel majd felismerik az „igazi értékeket”, és egyszer majd annak alapján fognak műsort csinálni.<sup>9</sup> Szembetűnő, hogy egyik beszélgetőtársunk sem problematizálta az értelmiség és a médiák viszonyát a hatalom és a tőke viszonyának fényében, ami pedig meghatározza a médiapolitikát, hanem általában úgy beszélnek a médiákról, mint amelyek autonóm szerkesztési politikát képviselnek. Noha a médiák szerkesztési politikája valamivel nagyobb autonómiát élvezett a mögöttünk lévő évtizedben, nem söpörhető félre az akkori tulajdonosi struktúra hatása a médiákra. Hogy ez a probléma még mennyire jelenvaló volt, arról tanúskodik a *Jelentés a médiára gyakorolt nyomásokról és a média-ellenőrzésről Szerbiában 2011-ben*, amit Szerbia Kormányának Korrupcióellenes Bizottsága adott ki.<sup>10</sup>

## 6. Az értelmiség és a polgári társadalom: megosztott sors

Az ő szemében az értelmiségiek „közönséges emberek” abban az értelemben, hogy tényleges részei minden komplex társadalom kulturális

<sup>9</sup> Tartsuk szem előtt, hogy itt a XXI. század első évtizedére vonatkoznak az ítéletek, azaz még mielőtt a Szerb Haladó Párt vezette koalíció hatalomra jutott volna.

<sup>10</sup> A *Jelentés a médiára gyakorolt nyomásokról és a média-ellenőrzésről Szerbiában 2015-ben* rámutatott a helyzet romlására a bulvárosodás, a cenzúra és az öncenzúra erősödése miatt, valamint a tulajdonviszonyok átlátszatlanságának problémájára.

tájképének, és abban az értelemben is közönségesek, hogy az értelmiségre jellemző aktivitások gyakorlását nem kellene különlegesen hősiestennek tekinteni, sem különlegesen nehéz vagy különlegesen ragyogó, de még különlegesen fontos munkának sem; fontos, de nem különlegesen az (COLLINI 2006: 222).

A szerb értelmiségi angazsáltságának kérdését ebben a dolgozatban a XXI. század első évtizedében tevékeny jeles értelmiségiek perspektívájából vizsgáltam. Abból az előfeltételezésből indultam ki, hogy az értelmiségi tevékenység szükségképp a polgári társadalom keretében zajlik a nyilvánosság színpadán. A fentebb elemzett nézetekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a szerb értelmiség Said és Benda értelmezései felé hajlik: elvárják az értelmiségitől, hogy a weberi felelősségetika vezérelje, nem pedig az elvszerű meggyőződés etikája (WEBER 1999). Szembeszökő azonban, hogy ők maguk kevésbé készek arra, hogy szembesüljenek az ilyen értelmiségi szereppel. A kutatási eredmények alapján elmondhatjuk, hogy az elkötelezettség mint lényegi faktor elvi elfogadása ellenére az értelmiség többsége szkeptikusan viszonyul ahhoz, hogy ő maga akar-e angazsálódni, és erre van-e egyáltalán lehetőség. Az értelmiségiek kishitúsége abból is látszik, hogy hatástalannak tartják az értelmiséget, különösen ha szem előtt tartjuk, hogy olyan személyeken folytattuk le a kutatást, akik *igenis* aktívak a polgári társadalomban.

Az értelmiségiek mindennek ellenére osztják a véleményt, hogy a polgári, s még inkább a civil társadalom éppenséggel nagymértékben támaszkodik az értelmiségre, ezért a szerbiai értelmiség hanyatlásáról és visszavonulásáról szóló narratívákat fenntartásokkal kell fogadni. Ha felidézük az értelmiségi meg nem értettségéről szóló narratívát, mely hangsúlyozza, hogy az entellektüelek óriási szimbolikus tőkével rendelkeznek, amit iskoláztatásuk és kulturális munkájuk során szereztek, ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a vezérszerepet az értelmiségi ember természetes pozíciójának veszik. Az értelmiség sajátosságait eltitizmus tükrözi az intellektuális felsőbbrendűségben és a marginalizáltság miatt érzett elkeseredésben. Ez a helyzet nem csupán a szerb értelmiség sajátja, hiszen hasonló tendenciákat írt le Posner az amerikai értelmiséget vizsgálva (POSNER 2001).

Beszélgetőtársaink kritikusan gondolkoznak a politikai elkötelezettségről és a civil szektorban való aktivizmusról is, mert mindkettőt olyan érdekeltségi zónának tekintik, ahol instrumentalizált cselekvést követelnek tőlük (szemben az ideáltipikus elképzeléssel). Ha alkalmazzuk Merton fogalmait a manifeszt és látens funkciókról (MERTON 1957), láthatjuk, hogy a kutatásunkban részt vevő értelmiségiek elvárják az értelmiségitől, hogy tevékenysége manifeszt funkcióit összehan-

golja a közérdekkel, ráadásul legyen tudatában tevékenységének látens funkcióival, hogy megakadályozhassa a nem kívánt és előre nem látott következményeket – ami szinte lehetetlen. A szerb társadalomban az értelmiségi ugyanúgy be van vonva a politikába, mint más posztoszocialista országokban. Mint erre Mladen Lazić rámutatott (LAZIĆ 2011), és számos beszélgetőtársunk is belátta, az értelmiségi rétegből regrutálták az új politikai elitet, hiszen értelmiségiek álltak a rendszerváltozáshoz vezető események élén. Visszavonulásuk a politikából szintúgy jellemző mindegyik posztoszocialista társadalomra, összhangban Darendorf állításával, mely szerint az értelmiségiek a (feltételes) normalitás korában visszahúzódnak a közszíntérről a saját szakterületükre.<sup>11</sup>

Az értelmiségiek visszavonulása nemcsak a politikából, hanem a polgári társadalom színtereiről, amiről az interjúalanyok is beszámoltak, általános apátiára és passzivitásra vall, mégpedig nem csak az értelmiségben, ami a polgári társadalom szabály szerint elkötelezettebb szegmentuma. Ez volt a helyzet a XXI. század első évtizedében, s ez manapság is, ennek okai pedig „a kapitalizmus várásának” hosszú válságperiódusában keresendők, amiről Lazić beszél (LAZIĆ 2011), s amit tökéletesen illusztrált az egyik interjúalany, amikor arról beszélt, hogy életének 80 éve alatt hat-hét államot ért meg. A kapitalizmus várása a posztoszocialista Szerbiában egyúttal a rendezett jogállam és a végső háttárok várása, és várákozás a „normális életre”. Az interjúalanyok narratíváiból fény derül a XX. század utolsó két évtizedében meglehetősen aktív idősebb nemzedékhez tartozó értelmiségiek kimerültségére is.

Hozzá kell még tenni, hogy a berlini fal leomlása óta eltelt két évtized tompította az értelmiségi diskurzus életét. A válságos időszakokban ez nagyobb szerepet játszott. Amint Jovo Bakić megállapította, a XX. század utolsó évtizedében és a XXI. század első évtizedében eltűnt a félelem a baloldaltól, ami elgyengítette az alternatív mozgalmakat és az alternatív gondolatot (BAKIĆ 2015: 57). Megszilárdult a bizonyosság, hogy a kapitalizmus felülkerekedett ellenfelén, s ezáltal történelmi győzelmet aratott, ami a történelem végének paradigmájában testesül meg (FUKUJAMA 1997). A XXI. század második évtizedének eseményei a polgári társadalom és az európai értékek válságán keresztül új meglátásokhoz vezetnek, de ez túlmegy jelen dolgozat keretein és az itt elemzett anyagon.

A saját lehetőségekre vonatkozó értelmiségi kishitűség és az értelmiségiről alkotott képzet szétesésére azonban nem zárja ki a másoknak

---

<sup>11</sup> Darendorf szerint a valódi értelmiségiek rendelkeznek a bátorság és az önkritikusság erasmusi erényeivel, ám ezek csak a nehéz időkben, „megpróbáltatások idején” jutnak kifejezésre (DARENDORF 2008).

szegezett elvárásokat. Az interjúalanyok az értelmiségtől mint csoporttól, *valaki másoktól* elvárják, hogy reflektáljanak a térre, amelyben élnek, s ennek alapján próbáljanak változtatni a szakmai közösségek és a polgári társadalom állapotán.<sup>12</sup> Mivel az értelmiségre úgy tekintenek, mint ami átviszi a nyilvánosságba az álláspontok diverzitását, az értelmiségi gondolkodás reflexivitása a működő polgári társadalom fenntartásának előfeltétele. Ezért az értelmiségi a demokratikus rend fenntartásának kulcsfigurája, mert az értelmiségiek azok az aktorok, akiknek ösztönözniük kellene az argumentált vitákat a társadalmi problémákról és a fontos kérdésekről (GOLDFARB 1998). Annál aggasztóbb a visszavonulásuk Szerbia polgári társadalmának színteréről és a hatás lehetőségének tagadása.

RADICS Viktória fordítása

#### IRODALOM

- BAKIĆ, Jovo (2015), *Levica i desnica: pokušaj teorijskog određenja i iskustvene primene na slučaju Srbije (1990–2014)*, *Sociologija*, vol. LVII, no. 1: 46–71.
- BENDA, Žilijen (1996), *Izdaja intelektualaca*, Beograd: Socijalna misao.
- BIREŠEV, Ana (2014), *Orionov vodič – otkrivanje dominacije u sociologiji Pjera Burdijea*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- BRADATAN, Costica – OUSHAKINE, Serguei eds. (2010), *In Marx's Shadow: Knowledge, Power and Intellectuals in Eastern Europe and Russia*, Plymouth: Lexington Books.
- BRYM, Robert J. (2015), *Sociology of Intellectuals*, <http://projects.chass.utoronto.ca/brym/intellectuals.pdf> (letöltés ideje: 2015.01.27.).
- COLLINI, Stefan (2006), *Absent Minds: Intellectuals in Britain*, Oxford: Oxford University Press.
- DARENDORF, Ralf (2008), *Iskušnja neslobode: intelektualci u doba kušnje*, Zagreb: Prometej.
- FUKUJAMA, Frensis (1997), *Kraj istorije i poslednji čovek*, Podgorica: CID.
- GLASER, Barney – STRAUSS, Anselm (2009), *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*, London: Transaction Publishers.

---

<sup>12</sup> Ez a reflexivitás összhangban van a tudományon belüli reflexióval, ami Bourdieu követelése volt, valamint a kritikai elmélet önreflexiójának igényével (BIREŠEV 2014; MURER 2010).

- GOLDFARB, Jeffrey (1998), *Civility and Subversion: The Intellectual in Democratic Society*, Cambridge: Cambridge University Press.
- GOLUBOVIĆ, Zagorka (2005), Intelektualci u epohi pomerenih vrednosti, <http://www.republika.co.rs/350-351/19.html> (letöltés ideje: 2013.02.03.).
- HEATH, Hellen – COWLEY, Sarah Ann (2004), Developing a grounded theory approach: a comparison of Glaser and Strauss, *International Journal of Nursing Studies*, no. 41: 141–150.
- HJARVARD, Stig (2008), Themediatization of society: A theory of the media as agents of social and cultural change. *NordicomReview*, 29 (2), 105–134.
- INTELLECTUALS and power: A conversation between Michel Foucault and Gilles Deleuze 1972, <http://libcom.org/library/intellectuals-power-a-conversation-between-michel-foucault-and-gilles-deleuze> (letöltés ideje: 2013.07.28.).
- JENNINGS, Jeremy – KEMP-WELCH, Anthony ed. (2003), *Intellectuals in Politics: From the Dreyfus Affair to Salman Rushdie*, New York: Routledge.
- KEANE, John (1998), *Democracy and Civil Society*, London: University of Westminster Press.
- LAZIĆ, Mladen (2011), *Čekajući kapitalizam: Nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*, Beograd: Službeni glasnik.
- LYOTARD, Jean-Francois (1993), *Political Writings*, Mineapolis: University of Mineapolis Press.
- MERTON, Robert (1957), *Social Theory and Social Structure*. New York: Free Press.
- MURER, Jeffrey (2010), Asking for More: Finding Utopia in the Critical Sociology of the Budapest School and the Praxis Movement, in Bradatan C. and Oushakine S. (eds.), *In Marx's Shadow: Knowledge, Power and Intellectuals in Eastern Europe and Russia*, Plymouth: Lexington Books, 37–52.
- PAVLOVIĆ, Vukašin (1995), Potisnuto civilno društvo, in Pavlović, V. szerk., *Potisnuto civilno društvo*, Beograd: Eko centar.
- PAVLOVIĆ, Vukašin (szerk.) (1995), *Potisnuto civilno društvo*, Beograd: Eko centar.
- POSNER, Richard (2001), *Public Intellectuals: A Study of Decline*, Cambridge: Harvard University Press.
- PUDAR DRAŠKO, Gazela (2015), (Re)acting Together: Grexit as Revival of Intellectuals, *Filozofija i društvo*, vol. XXVI, br. 4: 934–948.
- PUDAR DRAŠKO, Gazela (2016), *Društveno-politički uticajni intelektualci i njihovo shvatanje nacionalnog u Srbiji nakon 2000. godine*, doktorska disertacija, Beograd: Filozofski fakultet.
- SAID, Edward (1996), *Representation of the Intellectuals: the Reith Lectures*, New York: Vintage Books.
- SAVET za borbu protiv korupcije (2011), Izveštaj o pritiscima i kontroli medija u Srbiji, <http://www.antikorupcija-savet.gov.rs/Storage/Global/Docu->

ments/mediji/IZVESTAJ%20%20MEDIJIMA,%20PRECISCENA%20VERZIJA.pdf (letöltés ideje: 2015.11.25.).

SAVIĆ, Mile (2004), Filozofska politika Ž. F. Liotara, ili o refleksivnom pisanju kao obliku dezangazmana, *Filozofija i društvo*, vol. XXIV: 9–49.

SCOTT, Alan (2003), Between autonomy and responsibility: Max Weber on scholars, academics and intellectuals, in Jennings J. and Kemp-Welch A. (ed.), *Intellectuals in Politics: From the Dreyfus Affair to Salman Rushdie*, New York: Routledge, 45–64.

WEBER, Max (1999), *Vlast i politika*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.